

סוקרים ספרים

שיקום עוברי חוק: תיאוריה ויישום

אתי אלישע, ענת זליג ואורי תימור, עורכים (2022).

תל אביב: רסלינג. 542 עמודים.

ספר זה מאגד בתוכו מגוון תאוריות ומודלים לתהליכי שיקום וטיפול בעוברי חוק. הספר עוסק בתהליכי חזרתם של אסירים לקהילה ובשיקום עוברי חוק החיים בקהילה. הספר מתבסס על תאוריות קרימינולוגיות לשיקום עוברי חוק, ומציג מחקרים איכותניים וכמותניים בתחום. בחלקו השלישי מוצגות התערבויות שיקומיות שמופעלות בבתי הסוהר. הספר מבקש לחשוף את העוסקים בעולם התיקון לגישות תאורטיות עכשוויות ולסוגיות חברתיות ומגדריות, ולהעשיר את הידע וסל הכלים שלהם לשיקום עוברי חוק. עורכי הספר הינם חוקרים בתחום הקרימינולוגיה אשר פרסמו מחקרים רבים ומגוונים בישראל ובעולם על אודות שיקום עבריינים. קהל היעד של ספר זה, כפי שמציינים הכותבים, הינו חוקרים, אנשי טיפול וסטודנטים מתחום הקרימינולוגיה ותחומי ידע משיקים כגון משפטים, פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית.

בשער הראשון, הנקרא "שיקום עוברי חוק – מודלים וגישות תיאורטיות", מניחים הכותבים את התשתית התאורטית לתוכניות לשיקום ואת התפיסות המרכזיות המקובלות בתחום הקרימינולוגיה. הפרק הראשון מציג את מודל ה-RNR (סיכון-צרכים-היענות לטיפול) לשיקום עוברי חוק, את מסגרת העבודה התאורטית והיישומית של המודל ואת תהליך התפתחותו והתנאים הנדרשים להצלחתו, בכלל זה היבטים ארגוניים. הפרק השני מציג מודל אחר לשיקום – מודל החיים הטובים (GLM), ופורט את עמדותיו, מטרותיו ואת התחומים המרכיבים תוכניות טיפול המתבססות עליו. במודל זה מציעים הכותבים שהפחתת רצידיביזם לא יכולה להישען רק על נתונים, אלא נדרשת נקודת מבט על המוטיבציה של עוברי החוק, המגולמת בשאלה "מה עוברי חוק רוצים".

הפרק שאחריו מציג נקודת מבט רעיונית חדשנית – "קרימינולוגיה חיובית", המתמקדת בחוזקות ובגורמים חיוביים אצל עוברי חוק ובסביבתם. הפרק מציג את המעבר מהתאוריה לפרקטיקה, ובהתייחס לפרק הקודם מונה את גישת החיים הטובים כאחת מהפרקטיקות הפועלות בהתאם לעקרונות הגישה. הפרק הרביעי מציג תשעה מרכיבים הכרחיים לטיפול ושיקום עוברי חוק מכורים לסמים, מדגיש את חשיבות הברית הטיפולית ומתייחס לעיקרון רצף התיקון, שהינו אחד מהעקרונות המובילים כיום בישראל בשיקום עוברי חוק. הכותבים נותנים מקום חשוב לתפקידה של טראומה מורכבת לאטיולוגיה של התמכרות, ופותחים צוהר לפרק הבא שעוסק במודל לטיפול מכוון-טראומה. הפרק האחרון בשער זה ממשיך את העיסוק בנשים. בפרק מוצגת סקירת ספרות עדכנית וכן עקרונות לטיפול ולדרכי התערבות מותאמים מגדרית.

בשער השני, "דרכי התערבות וטיפול בעוברי חוק בקהילה", נבנה גשר בין עולם המחקר והעבודה המעשית, והקוראים נחשפים לאמצעי שיקום מגוונים ולנקודות המבט של המפעילים אותן ושל המטופלים המקבלים אותן. שני הפרקים הראשונים בשער זה מציגים מחקרים על אודות תוכניות

חדשניות לטיפול ושיקום עוברי חוק, שמטרתן הפחתת רצידיביזם באמצעות תוכניות התערבות מותאמות הפועלות בצומת שבין ענישה לשיקום. בתוכניות אלה מתקיים שיתוף פעולה בין גורמי החוק – התביעה המשטרית, פרקליטות המדינה ואף מערכת בתי המשפט, לבין גורמי הטיפול – שירות המבחן למבוגרים, האמון על הפעלת תהליכי השיקום והטיפול לעוברי חוק בקהילה, ומערכות הרווחה בקהילה. תוכנית אחת מבין אלה, "תוכנית הסדר מותנה", מיועדת למי שעברו עבירות קלות יחסית ולרוב אף הראשונות שביצעו; התוכנית השנייה, "תוכנית בית משפט קהילתי", מיועדת למי שעברו עבירות חמורות, ולבעלי עבר פלילי אשר דרכי ההתערבות והענישה הקודמות שהוטלו עליהם לא הובילו לצמצום העבריינות ולשיפור באיכות חייהם. חשוב לציין כי לאור הצלחתן של תוכניות אלו הוסדר מאז מעמדן החוקי.

הפרק הבא בשער זה ממשיך את הקו היצירתי והחדשני בשיקום עוברי חוק, ומציג את אמות הלחימה "קפוארה" כבעלת מאפיינים של שיקום וריפוי, בין היתר באמצעות תחושה של השתייכות לקהילה ולערבות הדדית. שלושת הפרקים העוקבים מציגים עבודה עם אסירים משוחררים. הפרק "סוגיות ואתגרים בשיקום אסירים משוחררים ערבים בישראל" מבקש להתמקד במאפייניהם הייחודיים של אסירים ערבים משוחררים, ובחשיבות בניית מענים מותאמים עבורם. הפרק האחרון, "אני עם העבריינות גמרת", מציג ממצאי מחקר על אודות 71 אסירים משוחררים שהשלימו את תקופת הפיקוח שהוטלה עליהם.

השער השלישי מוקדש כולו ל"דרכי התערבות וטיפול בעוברי חוק בכלא", ומציג שבע תוכניות שיקום הפועלות כיום בבתי הסוהר בישראל, והערכת השפעתן ויעילותן עבור אסירים. הפרק הראשון מציג מחקר חלוצי שבחן את שיעור הרצידיביזם בקרב אסירים משוחררים שבמהלך מאסרם השתתפו בשתי תוכניות תורניות. המחקר מציג ממצא מפתיע על הקשר שבין התחזקות דתית בזמן המאסר לבין הפחתת רצידיביזם. הפרק השני עוסק באתגרים ודילמות הנלווים לפסיכותרפיה פורנזית בקרב אסירים, וביעילותה להפחתת רצידיביזם. פסיכותרפיה פורנזית נולדה מהמיזוג שבין פסיכיאטריה משפטית לפסיכותרפיה אנליטית, ונועדה להתמודד עם מטופלים שהענישה אינה מהווה גורם מרתיע עבורם. בפרק השלישי אנו נחשפים ליעילות הטיפול בעברייני מין במאסר השוהים בחטיבה לפסיכיאטריה משפטית. החוקרות ליוו קבוצה טיפולית שנמשכה שנתיים, וניתחו דוחות טיפול והערכות מהסוכנות של המטופלים לאורך תקופת המחקר. החוקרות מצאו שהמדד שבו חל שינוי משמעותי אצל המטופלים היה "קשרים בין אישיים", שהוא אחד מבין ארבעה מדדים שנחקרו.

פרקים ארבע-שש עוסקים בדרכים אלטרנטיביות לשיקום ולהפחתת רצידיביזם: יוגה, רדיו טיפולי וצדק מאחה. הפרק הרביעי, העוסק ביוגה, מציג מחקר לפיו שיעור הרצידיביזם בקרב אסירים שתרגלו יוגה, אפילו תרגול אחד בלבד, פחת בעד כדי שליש בהשוואה לקבוצת ביקורת מתואמת. התייחסות דומה באשר ליעילותה של פעילות לא פורמלית ככלי לשיקום אסירים עולה גם בפרק החמישי, המציג את התפתחותו של הרדיו הקהילתי בעולם ובארץ. הפרק מציג כלי חדשני שיש בו כדי לתרום לשינוי חברתי חיובי בקרב אסירים ולסייע בהפחתת רצידיביזם. בפרק השישי עוברים העורכים להצגת גישת הצדק המאחה, אשר בבסיסה חתירה לאיחוי הפגיעות שנגרמו לנפגעי העבירה מצד הפוגעים. גישה זו רואה בעבירה סכסוך בין מבצע העבירה לנפגע, ומבקשת לאפשר להם לקחת אחריות על תהליך האיחוי ועל תוצאותיו. בפרק מוצעת דרך להגברת השימוש בגישת הצדק המאחה כאמצעי להפחתת רצידיביזם והשתלבות טובה יותר בקהילה, כפי שעולה ממחקרים רבים שנערכו בעולם.

בפרק האחרון של ספר זה אנו נחשפים למערך השיקום בבתי הכלא הצבאיים בישראל – גחל"ת. הפרק בוחן את מטרותיו, דרכי פעולתו ותפקידו של מערך השיקום במערך המשפטי הצה"לי, וכן מוצגת הקמתו של בית הדין המשלב, אשר נשען על עקרונות בית המשפט הקהילתי ושירות המבחן למבוגרים. הפרק מתחיל בהצגת מבנה השירות הצבאי, האתגרים שבו, הקשר בין שירות צבאי לעבריינות, וכן מתאר את מאפייניהם של בתי הכלא והכלואים. בהמשך הקוראים נחשפים לשינוי מהותי שערך צה"ל בין השנים 7102–9102, עת הקים את בית הדין המשלב ונתן למערך גחל"ת סמכות להפנות חיילים שביצעו עבירות לבית דין זה. בית הדין מבצע תסקיר פסיכוסוציאלי של החיילים, הכולל גם המלצות לתהליכי השיקום והענישה. על בסיס המידע שנאסף וניתוחו מציעה הכותבת לחלק את מערך גחל"ת לשלושה מדורים, בדומה לרצף התיקון: הראשון יפעל לאיתור אוכלוסיות בסיכון טרם הגיוס; השני יפעל באופן עצמאי (ללא שייכות לגחל"ת) בסיוע לחיילים שעברו על החוק והופנו לבית הדין המשלב, כולל הגשת תסקיר בלתי תלוי לעניין עונשם; והשלישי יפעל בין כותלי בתי הכלא הצבאיים לשיקום חיילים שנאסרו.

חדשנותו של ספר זה נובעת בראש ובראשונה מהיותו הראשון לאגד מגוון של תאוריות, מחקרים ותיאורי התערבות בישראל. כותבים רבים דנו בסוגיות אלו במאמרים וספרים, אולם לא באופן מרוכז ובשפה העברית. הספר בנוי ברצף רעיוני נכון, והמעבר בין הפרקים בתוך כל שער בו הוא קוהרנטי, כך שכל פרק מקיים זיקה לפרק שקדם לו. הכתיבה בהירה ולרוב מעניינת, והיא מאפשרת חשיפה ראשונית וממוקדת למודלים התאורטיים, הרעיוניים והמעשיים. הספר פותח צוהר לתרומתן החשובה של גישות עכשוויות המכירות בערכה של עבודה טיפולית המשלבת גוף ונפש. הממצאים מוצגים בספר בצורה ברורה המאפשרת למידה ואף אפשרות להתנסות בהפעלת חלק מהליכי השיקום.

בכל פרק מציגים הכותבים דילמות, קשיים ואתגרים, לצד הצלחות מעוררות תקווה. בכך הם מזמינים המשך חקירה בנושא, ומבקשים לעודד ולעורר בקרב חוקרים מוטיבציה לערוך מחקרים נוספים שיאפשרו להרחיב את הידע על אודות תהליכי שיקום של עוברי חוק. חשוב לציין כי בישראל בפרט, על מאפייניה הייחודיים מבחינה תרבותית, דתית וחברתית, חסרים עדיין מחקרים שיובילו לביסוס גוף ידע מבוסס-ראיות (Evidence proof) בנושא, וקריאתם של העורכים להמשך מחקר והעמקה בתחום מבורכת.

לצד אלו, מספר הערות. הראשונה והמהותית בעיניי היא היעדרם המוחלט של מאמרים על עבודת שירות המבחן למבוגרים, שהוא הגוף החוקי והממלכתי הגדול ביותר בישראל לאבחון, טיפול ושיקום עוברי חוק בקהילה. שירות זה מפעיל מספר רב של תוכניות שיקומיות, מלווה את עבודתו במחקר ואף מפתח כלים מהימנים ותקפים להערכת סיכון ומסוכנות בעבירות שונות. שנית, ובזיקה להערה זו, נעדרים מהספר כותבים וחוקרים בתחום העבודה הסוציאלית, שהינה הפרופסיה המרכזית בטיפול ושיקום עוברי חוק בבתי הכלא ובשירותי התקון בקהילה. היעדר ייצוג של שני האחרונים משמעו מחסור של גוף ידע חשוב ומהותי שיכול היה לתרום רבות לקוראי ספר זה.

סוקרת: שקמה ניצן-בירן